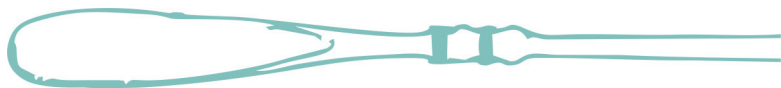

MENS
SANA
IN
CORPORE
SANO

MEDICINA
VANTIKI

KATALOG RAZSTAVE

VITRINA

MESECA

4

Projekt Vitrina meseca 4, maj 2017
Oddelek za arheologijo
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
Knjižnica Oddelka za arheologijo

Avtorji razstave: Izidor Janžekovič, Dejan Kožuh, Črt Lorber, Tanja Prašnikar, Cene Štern, Špela Vučak, Kristina Žgank.

Avtorji kataloga: Izidor Janžekovič, Črt Lorber, Tanja Prašnikar, Špela Vučak.

Oblikovanje kataloga: Milan Drobnak.

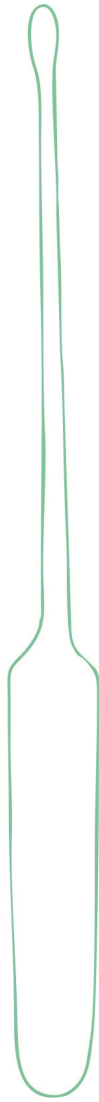
Recenzent: dr. Andrej Gaspari.

Vodji projekta: Danijela Udovič, Manca Vinazza.

MENS
SANA
IN
CORPORE
SANO

MEDICINA
V ANTIKI

KATALOG RAZSTAVE

Uvod

Zanimanje za medicino in zdravilne rastline sega že v pradavnino, saj so se ljudje že od najzgodnejših časov posluževali različnih načinov, s katerimi so si poskušali zdraviti in blažiti bolečine. Z opazovanjem narave in postopnim poznavanjem človeškega telesa se je pričela razvijati tudi medicina kot veda.

Najstarejši ohranjeni pisni viri izhajajo iz 8. stol. pr. n. št., ko je Homer v svojem najbolj znanem delu Iliada opisal velik izbor bolezni in načinov njihovega zdravljenja. Za začetnika medicine pa danes smatramo Hipokrata, »hipokratova prisega« je namreč še danes temelj zdravniške etike.

Zdravniki in zdravilne rastline v antičnem svetu niso bili edini, ki so imeli vpliv na zdravje. Pomembno mesto v življenju takratnega človeka so imela tudi božanstva, kar se odraža predvsem na votivnih napisih in nagrobnikih. Na območje današnje Slovenije so medicino »prinesle« vojaške odprave, o čemer nam pričajo predvsem najdbe iz Emone, Ločice pri Polzeli, Ptuja in drugih najdiščih po Sloveniji.

S četrto vitrino meseca z naslovom Mens sana in corpore sano. Medicina v antiki smo študentje Oddelka za arheologijo, FF UL skušali predstaviti tako antične teoretske osnove, antične predstave vezane na religiozno sfero ter preko predmetov, ki nam jih je za ta namen posodil Pokrajinski muzej Ptuj – Ormož, dobiti vtis kako je zdravljenje potekalo nekoč.

Teorija o štirih telesnih tekočinah

Rimski pesnik Juvenal (živel ob koncu 1. in na začetku 2. stoletja n. št.) je na koncu svoje desete Satire naštel, kaj naj si človek v življenju želi. Na prvem mestu bi morali moliti za *mens sana in corpore sano* (zdrav duh v zdravem telesu; Juvenal 10.356). Le zdrav um namreč vodi do zdravega telesa in le zdravo telo do zdravega uma. Gre za medsebojno odvisen in notranje skladen sistem, ki je prežemal vse pore antičnega duha. Podoben rek¹ so pripisovali Talesu iz Mileta (c. 624–c. 546), »prvem« filozofu, in prav v čas antične Grčije datira zapis ideje o štirih telesnih tekočinah (lat. umor) oziroma »sokovih« (gr. χυμός), čeprav ima verjetno starejše korenine (Jouanna 2012, 3–20).

Pristop k zdravilstvu pri Starih Grkih je bil holističen. Grški oziroma Empedoklejev »periodni sistem« je vseboval samo štiri elemente: vodo, zemljo, ogenj in zrak. Prav ti elementi so sestavljali tudi človeško telo. Hipokrat iz Kosa (c. 460–c. 380 pr. n. št.),² oče zahodne medicine, je štiri telesne tekočine in njihove povezave z elementi opredelil tako: iz zraka se poraja kri (αἷμα), iz vode sluz (φλέγμα), iz ognja rumeni žolč (κίτρινη χολή) in iz zemlje črni žolč (μέλαινα χολή) (Hipokrat 1959, 2–5).³ Vsaki tekočini je pripadal tudi notranji organ: jetra (kri), pljuča (sluz), vranica (rumeni žolč) in žolčnik (črni žolč) (Risse 1993, 11).

Teorijo je Hipokrat sicer prvič jasno razložil v razpravi O človeški naravi (Περὶ Φύσιος Ανθρώπου). Najprej je kritiziral teoretike in zdravnike, ki so zagovarjali, da je človek sestavljen iz le ene izmed telesnih tekočin oziroma iz prevladujoče. Hipokrat je namreč menil, da gre za mešanico štirih tekočin,⁴ skozi katere človek čuti bolečino ali uživa zdravje (Hipokrat

¹ Kdo je srečen? »Tisti, ki ima zdravo telo, bogat duh in kultivirano naravo« (τίς εὐδαίμων, “ὁ τὸ μὲν σῶμα ὑγίης, τὴν δὲ ψυχὴν εὐπορος, τὴν δὲ φύσιν εὐπαίδευτος”).

² Hipokratov korpus (*Corpus Hippocraticum*) je zbirka okrog 60 zgodnjih starogrških spisov, ki se jih povezuje s Hipokratom in njegovo šolo. Čeprav se ga obravnava kot eno zbirko, se vsebina, ideje in stil pogosto razlikujejo.

³ Teorija je imela tudi psihološko plat, saj je vsaka tekočina pripadala določenemu značaju. Kri (lat. *sanguis*) sangviniku, sluz (gr. φλέγμα) flegmatiku, rumeni žolč (gr. χολή za žolč) koleriku in črni (gr. μέλαινα za črno) žolč melanholiku, kar je razvidno iz grških in latinskih poimenovanj. To je podrobneje razdelal Galen v razpravi *De temperamentis* (O značajih) (Galen 1881).

1959, 10–13). Vsaki tekočini pripada tudi svoj letni čas in značilnost: kri prevladuje spomladi (toplo in vlažno), rumeni žolč poleti (suho in toplo), črni žolč jeseni (mrzlo in suho), sluz pa pozimi (mokra in mrzlo) (Risse 1993, 11).

Idealno zdravje nastopi, ko so te štiri tekočine v popolni mešanici in harmoničnem odnosu ena do druge. Nasprotno pa je njihovo neravnovesje in ločitev vzrok bolezni. Bolezen se kaže skozi visoko telesno temperaturo, znojenje, mrzlico in suhostjo (Hipokrat 1959, 10–13). Da bi se izognili bolezni oziroma jo pozdravili, so Hipokrat in drugi priporočali prilagoditev življenjskega stila in ponovno odkritje ravnovesja. Nekatere metode so relativno blage, kot so sprememba prehrane, telovadba, kopel, »kozarčkanje« in uporaba zelišč. Toda druge tehnike so bile bolj agresivne, kot različna odvajala in bljuvala, ali celo potencialno škodljive, kot so pijavke ali puščanje krvi (Jouanna 2012).

Teorija je bila v različnih oblikah v antiki relativno splošno sprejeta, njen zagovornik je bil med drugim drugi veliki zdravnik antike, Galen iz Pergamona (129–c.200/216 n. št.), ki je takšno ravnovesje oziroma zdravje imenoval *eucrasia*, neravnovesje oziroma bolezen pa *dyscrasia*.⁵ Ves srednji in zgodnji novi vek so se zdravniki posluževali metod, ki so jih praktiki postavili na podlagi teorije o štirih telesnih tekočinah (Schöner 1964). Pravzaprav je teorija obdržala zagon vse do 19. stoletja (Richet 1910). In prav konec 19. stoletja je francoski baron Pierre de Coubertin, ustanovitelj modernih olimpijskih iger, preoblikoval tudi naslovni stavek v *mens fevida in corpore lacertoso* (goreč duh v močnem telesu).

⁴ Švedski patolog in hematolog Robert Sanno Fåhræus je leta 1921 domneval, da so se stari Grki do teorije o štirih telesnih tekočinah dokopali z opazovanjem strjevanja krvi v prozorni posodi. Sprva homogeno rdeča kri se loči v rdeče-črni strdek na dnu (črni žolč), tanek sloj rdečih celic nad njim (kri), nato bledozelen oziroma belkast sloj belih krvnih celic (sluz), na vrhu pa jasen rumen serum (rumeni žolč) (Fåhræus 1921, 3–26). Že Hipokrat je trdil, da so tekočine različne po videzu in tipu (Hipokrat 1959, 12–13), čeprav ni nujno, da se ta omemba nanaša na zgornja sklepanja (Hart 2001, 721).

⁵ Tako so za psihološko plat nedavno uvedli »sopomenki« *euthymia* in *dysthymia*.

Prizor pušćanja krvi
(foto: H. Lewandowski, © 1993 RMN Louvre).

Rimska medicina

Rimska medicina se je razvila pod močnim grškim vplivom, iz Grčije je prevzela znanstveni pristop k medicini. Med obema je obstajalo kar nekaj razlik, ena izmed ključnih pa je bila družbeni položaj zdravnikov. V Grčiji so poklic zdravnika opravljali predvsem svobodni posamezniki, medtem ko so bili sužnji lahko le pomočniki, ki bi jih danes označili za bolničarje (Bratož 2007, 361). V rimski republiki in sploh v cesarstvu pa je bilo vse več zdravnikov sužnjev, ki so večinoma prihajali z Vzhoda. Najpomembnejši so delovali pri vidnejših aristokratskih družinah, veliko pa jih je svoj poklic opravljalo v vojski. V tem pogledu je bil zdravniški poklic zelo podoben učiteljskemu, ki se je ravno tako cvetel zaradi dobro izobraženih sužnjev iz Grčije in Male Azije. Pomembno je tudi dejstvo, da zdravniški poklic ni bil enoten, saj viri poleg zdravnikov (*medici*) omenjajo tudi pomožno osebje (babice ipd.) ter razne specialiste (športni zdravnik na stadionih, specialist za sluh, kirurg ...) (Bratož 2007, 361). Zdravniški poklic je bil visoko cenjen, kar je pomenilo, da so imeli osvobodenci z zdravniško profesuro boljši položaj v rimski družbi kot večina drugih osvobojenecv. Širši javnosti so resda bolj znane zgodbe o vplivnih osvobojenecih na cesarskem dvoru, splošno gledano pa so imeli osvobodenci podoben položaj kot nosilci npr. »nečastnih« poklicev; pisni viri nakazujejo pretirano izkoriščanje osvobojenecv s strani patronov, ravno tako pa jim je bil v veliki meri onemogočen vstop v viteški ali senatorski stan (Bratož 2007, 374).

Kljub precejšnji zastopanosti sužnjev in osvobojenecv v zdravniškem poklicu pa je bil najbolj znan rimski zdravnik svobodnega stanu. Seveda gre za Galena, ki naj bi se rodil leta 129 v Pergamonu. V rimski dobi je bil eden od največjih strokovnjakov za področje človeške anatomije, leta 169 pa je postal osebni zdravnik cesarskega dvora (predvsem prestolonaslednika Komoda) (Šašel 1984, 516). Ta pomembna zdravniška osebnost je neposredno povezana s slovenskim prostorom. Ni znano, ali je bil Galen res kdaj na ozemlju današnje Slovenije, dejstvo pa je, da je bil eden izmed glavnih zdravnikov, ki so se soočili s kugo, ki je pustošila po cesarstvu v času markomanskih vojn – z namenom, da ozdravi kugo, ga je namreč cesar Mark Avrelij poklical v Akvilejo (Šašel 1984, 517). Ta smrtonosna bolezen je v Galenovih spisih pogosto omenjena.

V času njenega divjanja je namreč od cesarja dobil dovoljenje za seciranje mrličev, kar je bilo v rimskem imperiju načeloma prepovedano (Šašel 1984, 517). Predvidevamo lahko, da je del svojega anatomskega študija opravil tudi na našem prostoru, saj kot kaže njegova knjiga Anatomija, ni eksperimentiral le na truplih ampak tudi s kirurškimi instrumenti. V šestem poglavju omenjene knjige je naslednji sestavek:

Sam izvajam (poskus na hrbtnem mozgu), kot veste na večjih živalih tako, da izrežem najprej lok vretenc, na malih živalih pa, kot so na primer en, dva ali največ nekaj dni stari odojki, z inštrumentom, ki sem ga sam zasnoval, podobnim ostro koničastemu nožu ... iz najboljšega železa, kakršno je noriško, da se ne skrha hitro, zapogne ali zlomi (Šašel 1984, 517).

Omenjeno besedilo omogoča izpeljavo pomembnih sklepov. Očitno je bilo za kirurško orodje rezervirano najboljšo železo (tako kot za vojsko), ki ga je Galen poznal. Visoka kakovost kirurškega orodja nikakor ni nenavadna, saj lahko rečemo, da je bila kirurgija ena bolj razvitih panog medicine v rimskem času, kar kaže tudi raznovrstnost dokumentiranih instrumentov (DNP 1999, 1119). Ni sicer znano, ali se je Galen z noriškim železom srečal v okviru lastne prakse ali ga je spoznal prek dopisovanja z drugimi zdravniki. Na njegovo delovanje na našem ozemlju namigujejo tudi nekatere druge opazke v njegovem delu. Te so sicer pretežno vezane na prostor, kjer naj bi živeli Delmati, ter na rastline, ki so jih uporabljali v zdravilstvu. Kot je opozoril že Jaroslav Šašel, lahko nekatere Galenove opise rastlin in zdravilnih pripravkov povežemo z opisi drugih antičnih avtorjev, ki omenjajo naš prostor ali njegovo bližnjo soseščino. Lep primer je Plinijev opis znanega protistrupa za kačje pike, ki so ga najverjetneje izdelovali v zaledju Zadra in ga omenja tudi Galen (Šašel 1984, 518).

Iris illyrica

(Wiener Dioscurides Codex, 6. st., faksimil, *Iris illyrica*, vel. 31x38 cm, Österreichische Nationalbibliothek, Wien, inv. CPV Cod. Med. graec. 1; Splet 1).

Tako se zdi, da je Galen, če že ne obiskal, pa vsaj dobro poznal vzhodnoalpski oz. balkanski prostor. V svojih delih navaja številne zdravilne rastline, pri čemer velja omeniti predvsem rastlino *Iris Illyrica*, ki jo redno predpisuje v svojih receptih in izpostavlja njeno farmakološko rabo (Šašel 1984, 518). Ta rastlina iz rodu *Iridaceae* je pomembna predvsem zato, ker je njen naravni habitat jugovzhodna Evropa, kar kaže na razvito zdravilstvo in farmakologijo tudi na našem območju; to potrjujejo tudi napisi in nagrobniki jugovzhodnoalpskega prostora.

Tu lahko izpostavimo predvsem bogate epigrafske vire iz Emone, predvsem votivni napis, na katerem se omenja zdravnik (*medicus*) (Bratož 2007, 361, op. 139), še več emonskih napisov pa obravnava Marjeta Šašel Kos, med katerimi izstopa napis posvečen Eskulapu, bogu zdravilstva, ki je bil najden leta 1820 na Gradišču, na današnji Slovenski cesti v Ljubljani. Votivni napis se glasi: *Sacr(um) | Aesculapio | L(ucius) Peticius Techni(cus) | med(icus)*, in ga lahko prevedemo kot: »Lucij Peticij Tehnik, zdravnik, svetemu Eskulapu« (Šašel Kos 1997, 132). Poleg tega poznamo še dva, sicer slabše ohranjena napisa, ki sta poleg Eskulapu posvečena tudi boginji Higiji. Prvi je bil najden na Mestnem trgu 3 v Ljubljani in se glasi: *Aescapio | et Hygiae | sacr(um)* (Slabe 1967, 185), drugi pa je spolija z Ljubljanskega gradu, na kateri beremo: *Aescie(pio et) | Hyg(iae sacr(um)) | C. Aur(elius)* (Šašel, Šašel 1978, 176). Podobne votivne napise poznamo tudi iz Akvileje, Karnuntuma in Ptuja, kažejo pa, po svoji verski naravi in na njih omenjenih osebnih imenih, v zdravniškem poklicu znatno zastopanost posameznikov iz vzhodnega dela cesarstva (Bratož 2007, 362). Slednje opozarja na pomen vzhodnih provinc, ki se ni odražal le v ekonomiji, temveč tudi na področju kulture in znanosti.

Pri rimski medicini pa moramo izpostaviti še nekaj – bogat opus literature. Od Galena do zdravnikov in zdravilcev pozne antike sta rimska in grška medicina postali osnovi moderne zahodne medicine, pri čemer ne gre pozabiti na pomen njunih prevodov in komentarjev v arabščini. Originalna besedila so redka, najstarejši so običajno renesančni prevodi arabskih komentiranih tekstov. Med tovrstnimi deli je v Sloveniji javno dostopna latinska zbirka del več avtorjev *De re medica: huic volumini insunt Sorani Ephesij ... in artem medendi isagoge ... d. Oribasii Sardiani fragmentum*

de victus ratione ... C. Plinii Secundi de re medica libri V ... L. Apuleii ... de herbarum virtutibus : accessit his vice coronidis, libellus ... de betonica, quem quidam Antonio Musae, non[n]ulli L. Apuleio adscribendum autumant, nuper excusus ... (avtorji Soranij, Oribasij, Plinij Mlajši in Lucij Apulej) izdana leta 1528, ki jo hrani Nacionalna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.

Bronasta figurica miške z Mosta na Soči, simbol rimskega boga Eskulapa, ki je tudi del logotipa tamkajšnje osnovne šole (po Mlinar 2005, 27).

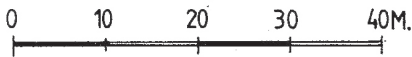
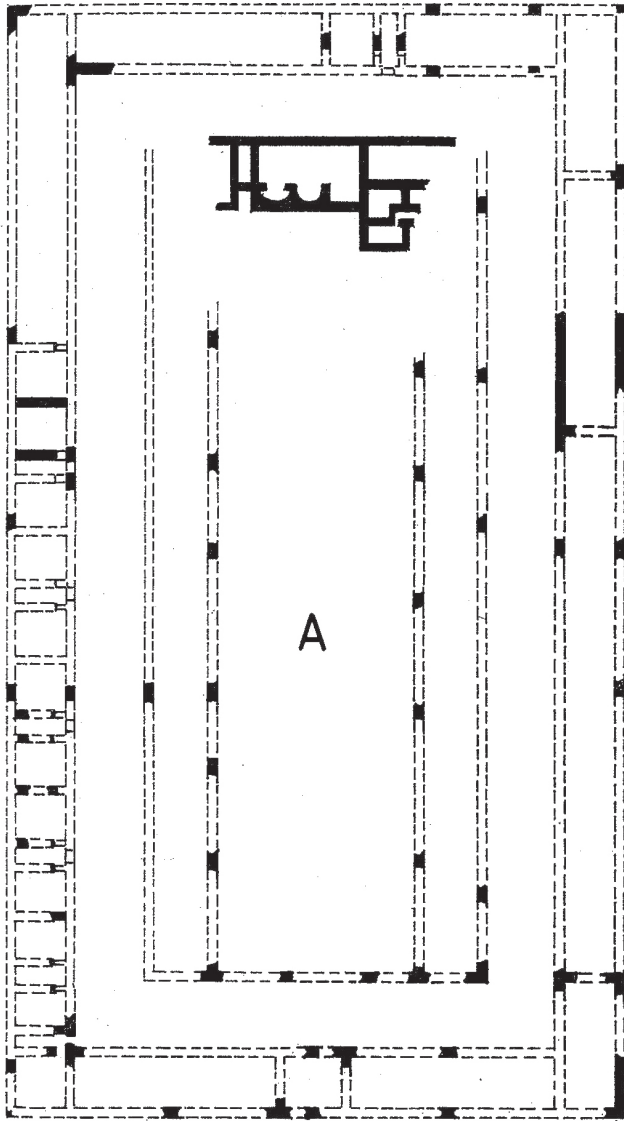

Valetudinarij

Ko se je rimska vojska odpravila na pohod, so si postavili začasni tabor, pri umeščanju katerega sta bili ključnega pomena bližina pitne vode in taktična lega. Osrednji del stalnega tabora sta zavzemala bivališče poveljnika (*praetorium*) in glavni štab (*pricipia*). Glavne ulice, *via pricipalis* in *via praetoria* ter njen zaledni podaljšek *via decumana* skupaj s prečno potekajočo *via quintana* so notranjost tabora delile na manjše enote. Med taborske zgradbe z najprepoznavnejšimi tlorisnimi zasnovami sodi tudi bolnišnica (*valetudinarium*) (Webster 1969, 166–200).

Velikosti valetudinarijev so se razlikovale od tabora do tabora. Navadno je bil pravokotne oblike, z osrednjim dvoriščem. Stavba je imela veliko pravokotno dvorišče, ki ga je obkrožal bolniški trakt s hodnikom in dvostranskima nizoma manjših prostorov. Prostori so bili med seboj razdelani z dvojno steno, kar je omogočalo, da so pacienti imeli dovolj tišine in miru za hitrejše okrevanje. Lega valetudinarija za v mirnem delu *latera praetorii* je zagotavljala okrevanju primerno tišino in mir. Poleg bolnišničnih sob so bili določeni prostori namenjeni tudi upravi, osebju, skladiščem in latrinam. Obstajajo tudi primeri s sprejemnico in operacijskimi sobami in njim pripadajočimi prostori za hrambo instrumentov (Webster 1969, 195–196; Hoadley 1991, 8).

V Sloveniji je bil valetudinarij odkrit med leti 1916–1918 znotraj tabora v Ločici pri Polzeli. Na podlagi žigov na opekah je najdišče interpretirano kot oporišče 2. italske legije. Zgradba je bila velika 123 × 68 m, debelina zunanjih sten je merila 0,65 m, notranjih pa 0,40 m. Temelj zidu je bil grajen iz drobljenega kamna in malte. Postavitev prostorov je univerzalna, gre za tip gradnje z osrednjim dvoriščem. Stavba je bila zelo slabo ohranjena, stene so bile v veliki meri porušene do temeljev. Prostori v severnem delu stavbe so zelo verjetno terme (Kandler 1979, 172–198).

13

Valetudinarij iz Ločice pri Polzeli.

Grob zdravnice s Slovenske ceste
(foto: D. Badovinac, © Skupina Stik).

Medicinski pripomočki in ostanki zdravniške službe na Slovenskem

Zdravniška služba je bila prav posebej organizirana pri vojski in mornarici, saj je zdravje enot, ob njihovi bojni sposobnosti in udarni moči, temelj obstoja in varnosti države. V vojaški medicini je bila na prvem mestu kirurgija. Poleg kurative je bila pomembna tudi preventiva in zdravljenje rekonvalescentov. V sestavu vsake legije in pomožnih enotah so delovali zdravniki, ki so imeli tudi svoje pomočnike (Knez 1984, 20; Vomer Gojkovič *et al.* 2016, 8, Žižek 2004, 94).

V kozmetiki, medicini, farmaciji in slikarstvu so uporabljali zelo podobno drobno orodje, zato je včasih izredno težko določiti, čemu je služilo določeno orodje. Odkriti instrumenti kažejo na obstoj različnih specializacij, npr. splošne medicine, kirurgije, ginekologije in oftamologije.

Uporabljali so več kot 200 kirurških pripomočkov. Tipologija vključuje kirurški nož, skalpele v več različicah (npr. skalpel za kamne v mehurju in skalpel za kosti), instrumente za trepanacijo, kavljice za izvlečenje kamnov v mehurju, lancete, zobne klešče, klešče za kosti, pincete za kočnike, elevator, kljukaste sonde, pile, analne in vaginalne spekulume, kavterizatorje, igle, različne vrste sond, žličaste lopatice, ploščate lopatice, ušesne sonde, katetre, klistirje, različne črpalke in mnoge druge. Uporabljali so tudi različne manjše škatice in vsebnike za shranjevanje instrumentov in zdravil, ki so bili izdelani iz kovine, usnja ali lesa (Knez 1984, 20; Vomer Gojkovič *et al.* 2016, 9–10; Žižek 2004, 94).

Med ostanki medicine na Slovenskem velja poleg že omenjenega valetudinarija iz Ločice ter številnih medicinskih pripomočkov iz Emone in Ptuja izpostaviti v Emoni najden votivni kamen posvečen Eskulapu. Na njem je zapisano ime emonskega zdravnika L. Peticiusa, prvega znanega zdravnika na Slovenskem (Knez 1984, 20; Enciklopedija Slovenije, 32).

Da pa se s tovrstno dejavnostjo niso ukvarjali le moški, kaže leta 2016 najden grob iz 1. stol. n. št. s Slovenske ceste. Posmrtni ostanki pokojnice, stare med 40 in 50 let, so bili shranjeni v stekleni žari, v grob pa so ji pridali novc, dva steklena kozarca, dve steklenici, bronasto posodico s palčko (kozmetični pribor) ter medeninasto posodo, ki ima na zunanji strani vgravirane živalske (ptice) in rastlinske motive. Predmeti so

bili prvotno shranjeni v leseni šatulji, ki je povsem razpadla. Bronasta skalpela z železnim ročajem, pinceta, igla in drugi predmeti, se praktično ne razlikujejo od podobnega orodja, ki ga še danes lahko srečamo v zdravniških in zobozdravstvenih ordinacijah.

V Slovenji vasi pri Ptuju pa je bil najden skelet moškega, starega okoli 25 let z v celoti ohranjeno lobanjo, ki je del naše razstave. Forenzične raziskave so pokazale, da je imel v času življenja na zobeh narejene bronaste zalivke (Žižek 2016, 6).

Cura ut valeas.

Viri in literatura

- Bratož, R. 2007, Rimska zgodovina. Del 1, *Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana*. – Zbirka zgodovinskega časopisa 33. – Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Študentska založba in Filozofska fakulteta UL.
- Fåhræus, R. 1921, The Suspension-Stability of Blood. – *Acta Medica Scandanavica* 55, str. 1–228.
- Galenus 1981, *Galenus Pergamensis De Temperamentis, et de Inaequali Intemperie Libri Tres*. – Cambridge.
- Hart, G. D. 2001, Descriptions of Blood and Blood Disorders before the Advent of Laboratory Studies. – *British Journal of Haematology* 115, str. 719–728.
- Hippocrates 1959, *Hippocrates*. With an English Translation by W. H. S. Jones. – The Loeb Classical Library. – London, Cambridge.
- Hoadley, M. 1991, *Roman Herbal: Herbs used in Roman Britain for Cooking and Medicines*. – Newcastle-upon-Tyne, Frank Graham.
- Horvat, J. 1999, Zdravje in igre. – V: Božič, D. et al., *Zakladi tisočletij*. – Ljubljana, Modrijan, str. 275–277.
- Iuvenalis, Decimus Iunius; Persius Flaccus, Aulus 1928, *Juvenal and Persius*. With an English Translation by G. G. Ramsay. – The Loeb Classical Library. – London, New York.
- Jouanna, J. 2012, *Greek Medicine from Hippocrates to Galen (Selected Papers)*. – Studies in Ancient Medicine 40. – Leiden, Boston, Brill.
- Kandler, M. 1979, Zu den Grabungen F. Lorgers in Legionslager Ločica (= Lotschitz). – *Arheološki vestnik* 30, str. 172–217.
- Knez, T. 1984, Zdravstvo in kozmetika pod Rimljani. – *Dolenjski list*, 25. oktober 1984.
- Medizinische Instrumente 1999, V: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*. – Stuttgart, J. B. Metzler, str. 1119–1123.
- Mlinar, M. 2005, *Čez most po modrost: kulturnozgodovinska pot po Mostu na Soči*. – Tolmin, LTO Sotočje.
- Richet, C. 1910, An Address On Ancient Humorism And Modern Humorism. Delivered At The International Congress Of Physiology Held In Vienna, September 27th To 30th. – *The British Medical Journal* 2/2596, str. 921–926.
- Risse, G. B. 1993, History of Western Medicine from Hippocrates to Germ Theory. – V: Kiple, E. F. (ur.), *The Cambridge World History of Human Disease*. – Cambridge, University Press, str. 11–19.

Schöner, E. 1964, *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie*. – Wiesbaden : F. Steiner Verlag.

Slabe, M. 1962–1964, Ljubljana. Grad. – *Varstvo spomenikov* 9, str. 193–195.

Slabe, M. 1967, Novi rimski napisi v Emoni. – *Arheološki vestnik* 18, str. 179–185.

Šašel, A. in J. Šašel 1978, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*. – Situla 19. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije.

Šašel, J. 1984, Galenova navzočnost in delo na slovenskem prostoru. – *Zdravstveni vestnik*, 53, str. 515–518.

Šašel Kos, M. 1997, *The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia / Lapidarij Narodnega muzeja Slovenije*. – Situla 35. – Ljubljana, Narodni muzej Slovenije.

Vomer Gojkovič, M., I. Žižek 2016, *Medicina in medicinski pripomočki*. – V: Žižek, I., M. Vomer Gojkovič, *Neznanec iz Slovenje vasi*. – Muzejski odsevi. – Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, str. 7–11.

Webster, G. 1969, *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D.* – London : A. & C. Black.

Žižek, I. 2004, *Medicina v antičnem obdobju*. – V: *Zbornik splošne bolnišnice Jožeta Potrča Ptuj 1874–2004*. – Ptuj : Splošna bolnišnica dr. Jožeta Potrča : Mestna občina Ljubljana : Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport RS, str. 93–99.

Žižek, I., 2016, *Neznanec iz Slovenje vasi*. – V: Žižek, I., M. Vomer Gojkovič, *Neznanec iz Slovenje vasi*. – Muzejski odsevi. – Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, str. 6.

Splet 1: <http://www.mgml.si/mestni-muzej-ljubljana/mestni-muzej-ljubljana-389/arhiv-razstav-524/grob-rimske-zdravnice-s-slovenske-cest/> (Citirano 15. 5. 2017)

Splet 2: http://iza.zrc-sazu.si/Si/razne_publ/Perun_Marjanic.html (Citirano, 15. 5. 2017)

